

DE ONFEILBARE SPION

Owen Matthews

DE ONFEILBARE SPION
RICHARD SORGE,
STALINS GEHEIM AGENT

Nieuw Amsterdam

© 2019 Owen Matthews
Oorspronkelijke titel *An Impeccable Spy*
Oorspronkelijke uitgever Bloomsbury Publishing
© 2019 Nederlandse vertaling Roelof Posthuma/
Nieuw Amsterdam
Alle rechten voorbehouden
Tekstredactie Hein Aalders
Ontwerp omslag Paul Pollmann
(naar het oorspronkelijke ontwerp van David Mann)
Ontwerp binnenwerk en register Yulia Knol
Foto auteur Philippe Matsas
NUR 686
ISBN 978 90 468 2120 6
www.nieuwamsterdam.nl

Inhoud

Proloog – Siberiërs!	7
Inleiding	9
1 'Uit de schoolbanken naar de slachtbank'	17
2 Onder de revolutionairen	26
3 'Een fanatiek zootje uit een kapotte eeuw'	41
4 Dagen in Sjanghai	57
5 Het Mantsjoerije-incident	81
6 Heb je Tokio overwogen?	101
7 De spionnenring in ontwikkeling	111
8 Thuis bij de Otts	128
9 Moskou 1935	147
10 Hanako en Clausen	159
11 Bloedbad in Moskou	180
12 Ljoesjkov	196
13 Nomonhan	210
14 Molotov-Ribbentrop	224
15 Val Singapore aan!	238
16 De Slachter van Warschau	257
17 Barbarossa neemt vorm aan	274

18	‘Ze geloofden ons niet’	288
19	Plan-Noord of Plan-Zuid?	302
20	Breekpunt	324
21	‘De grootste man die ik ooit heb ontmoet’	347
	Dankwoord	363
	Noten	365
	Bibliografie	419
	Fotoverantwoording	431
	Register	434

Proloog

SIBERIËRS!

Op een ijskoude ochtend in november 1941 begroeven Natalja Aleksejevna Kravtsjenko en haar halfzus Lina de schilderijen van hun vader in de tuin van hun datsja. Het kunstenaarsdorp Nikolina Gora, veertig kilometer ten westen van het Kremlin, was de frontlinie geworden in de strijd om Moskou. Een paar dagen eerder hadden de rookpluimen boven het naburige dorp verkondigd dat de voorhoede van de Wehrmacht was aangekomen om posities in te nemen voor de definitieve aanval op de hoofdstad van de Sovjets. De datsja stond op een hoge, beboste oever van de Moskva en de hospikken van het Rode Leger hadden het huis opgeëist om er voor de komende strijd een veldhospitaal in te vestigen. De zussen kregen te verstaan dat ze onmiddellijk uit de datsja moesten vertrekken en hadden hun vaders schilderijen en zilverwerk van voor de Revolutie haastig in een grote metalen kist gestopt die ze in een uitholling in de steil naar de rivier aflopende oever begroeven. Ze hadden er weinig hoop op dat het handjevol Sovjetsoldaten dat loopgraven om het dorp groef de komende Duitse aanval erg lang zou kunnen tegenhouden. Natalja vreesde dat ze haar laatste nacht had doorgebracht in het mooie buitenhuis dat haar vader had gebouwd.

Net voor het eerste licht doorbrak was ze wakker geworden van een donker gegrom. Ze deed een jas van schapenvel en gevoerde laarzen aan en ging naar buiten om poolshoogte te nemen. In elkaar gedoken in hun dikke legerjassen tegen de kou lagen er honderden Sovjetsoldaten in de sneeuwduinen langs de weg om een paar uur slaap te pakken. Het gegrom werd veroorzaakt door hun snurken. ‘Siberiërs!’ zei een officier tegen haar, net uitgestapt van de trein uit het Verre Oosten van de Sovjet-Unie: versterkingen die Moskou kwamen verdedigen.

De volgende dagen stierven de Siberische jongens bij honderden in de

moerassen tussen de dorpen Nikolina Gora en Aksinino, net als honderdduizenden andere Sovjetsoldaten aan het zeshonderd kilometer lange front rondom Moskou. De grote ontwerptafel die speciaal voor Natalja's vader was gemaakt werd in dienst genomen als operatietafel. Maar de Duitsers kwamen nooit verder. Natalja Aleksejevna keerde terug naar de datsja, en daar woont zij nog steeds, net als haar kleindochter, mijn vrouw. Dit boek is deels daar geschreven. De schilderijen hangen weer aan de muren en zelfs de kuil die de meisjes in de helling hadden gegraven is nog zichtbaar als het struikgewas in de herfst zijn bladeren kwijtraakt. De oude metalen kist staat achter het huis weg te roesten.

Voor Moskou keerde die maand het tij in de Tweede Wereldoorlog, wat grotendeels te danken was aan de Siberische versterkingen. Die waren er misschien niet geweest zonder de inspanningen van een Duitse communistische spion die aan de andere kant van de wereld opereerde: een agent die wist door te dringen tot de grootste geheimen van zowel het Japanse als Duitse opperbevel, maar die door zijn eigen superieuren in Moskou werd gewantouwd. Een overwinning kent uiteraard vele vaders, zeker een bloedige en gedenkwaardige triomf als die van de Sovjets in de Tweede Wereldoorlog, maar Richard Sorges briljante werk speelde een cruciale rol om de Sovjet-Unie in 1941 voor rampspoed te behoeden en maakte Stalins uiteindelijke overwinning in 1945 mogelijk.

INLEIDING

Richard Sorge was een slechte man die een geweldige spion werd, zelfs een van de beste spionnen die er ooit zijn geweest. Het spionagenetwerk dat hij in het vooroorlogse Tokio opbouwde bracht hem tot op één stapje van de hoogste machtskringen in Duitsland, Japan en de Sovjet-Unie. Sorges beste vriend, werkgever en nietsvermoedende informant, Eugen Ott, de Duitse ambassadeur in Japan, sprak regelmatig met Hitler. Zijn belangrijkste Japanse agent, Hotsumi Ozaki, was lid van de adviesraad van het Japanse kabinet en sprak regelmatig met de premier, prins Konoe. In Moskou ten slotte waren Sorges directe superieuren veelvuldig in Stalins studeerkamer in het Kremlin te vinden. Sorge overleefde bijna negen jaar onopgemerkt als de leider van een Sovjetspionagenetwerk in Tokio, ook al was Japan in de greep van een hysterische spionnenmanie, en zocht de politie voortdurend naar de bron van zijn regelmatig uitgezonden, gecodeerde radioberichten. Maar Sorge wist de best bewaarde militaire en politieke geheimen van zowel Duitsland als Japan onder hun neus vandaan te stelen.

Hij was zowel een fervente communist als een cynische leugenaar. De spion zag zichzelf als een soldaat van de revolutie, lid van een hoge klasse van geheime partijkaders, aan wie de heilige taak was toevertrouwd om tot in de citadels van de imperialistische vijanden van de Sovjet-Unie door te dringen. Maar tegelijkertijd was hij een betweter, een dronkaard en een rokkenjager. Hij was verslaafd aan risico, een opschepper, vaak zonder enige discipline. Tijdens zijn veelvuldige alcoholische uitpattingen reed hij auto's en motoren in de kreukels, bekende hij stomdronken zijn liefde voor Stalin en de Sovjet-Unie tegenover een publiek van nazi's en verleidde hij zonder blikken of blozen de vrouwen van zijn waardevolste agenten en meest nabije collega's.

Sorge noemde zichzelf vaak een romantische held, een roofridder uit de

Duitse romantische poëzie. In werkelijkheid was hij een van die eenzame beblissers die de rafelranden van de politieke woestijn bevolken, een man die altijd gedoemd was de last van superieure kennis en hogere motieven dan de mindere mensen om hem heen te dragen. Hoewel zelfverklaard voorvechter van de arbeidersklasse, was hij een brallende intellectuele snob wiens natuurlijke habitat bestond uit de casino's, bordelen en danshallen van het vooroorlogse Sjanghai en Tokio.

Bovenal was hij een professionele veinzer. Net als de meesten die in zijn professie de top behaalden, werd Sorge gedreven door een diepgewortelde drang om te bedriegen. Bedrog was zowel zijn grote kracht als zijn fatale verslaving. Het grootste deel van zijn leven loog hij tegen iedereen om hem heen, van zijn talrijke minnaressen en vrienden tot zijn collega's en zijn superieuren. Misschien loog hij zelfs tegen zichzelf.

Een van de wonderlijkste kanten van het verhaal van Sorge is het besef dat hij zich in een wereld van verschuivende internationale allianties en oneindige mogelijkheden bewoog. Voor de spelers van de natiestaten van die tijd waren de met onze kennis achteraf onwrikbare vaststaande zekerheden nog plooibaar, en dat gold zelfs voor zulke schijnbaar onveranderlijke zaken als welke natie aan welke kant zou staan in de Tweede Wereldoorlog. Voor een groot deel van Richard Sorges carrière waren de Sovjet-Unie en Duitsland, hoewel ze elkaars ideologische tegenpolen waren, in werkelijkheid geheime bondgenoten. In het kader van een geheime overeenkomst tussen Moskou en Berlijn zond het Duitse leger in de jaren twintig duizenden troepen voor training naar de vlakten van Wit-Rusland. In 1939 sloot Stalin een overeenkomst met Hitler om Europa van de Baltische staten via Polen tot de Balkan te verdelen. De troepen van de Sovjets en de nazi's hielden na hun overwinning op hun gezamenlijke Poolse vijand triomftochten in Brest-Litovsk en andere bezette steden. Hoewel hij al de invasie van de Sovjet-Unie voorbereidde, nodigde Hitler Stalin nog in februari 1941 uit om zich bij de Asmogendheden aan te sluiten en drong hij erop aan dat Duitsland, Italië, Japan en de Sovjet-Unie de wereld tussen de grote dictaturen van die tijd zouden verdelen. De Sovjetleider was achterdochtig, maar voelde zeker de verleiding. Tot de nacht van 22 juni 1941 waren Hitler en Stalin bondgenoten, en de laatste geloofde kennelijk dat dat zo zou blijven. Nog vreemder was dat hij, zoals we nu weten – maar wat Richard Sorge niet wist – vanaf september 1940 onder de naam Operatie Groza ook zijn eigen plan had ontwikkeld om Duitsland binnen te vallen. Terwijl hij krachtens het non-agressiepact met Berlijn uit 1939 Duitsland ter ondersteuning van de oorlogsinspanningen van de na-

zi's grote voorraden graan, olie en staal stuurde, had Stalin zijn eigen opportunistische plan achter de hand om Hitler te grazen te nemen als de kans zich zou voordoen.

Japans rol in de wereld was zelfs nog veranderlijker. Vanaf het moment dat een groep rebellerende Japanse officieren in 1931 een invasie van het Chinese Mantsjoerije uitlokte, was het duidelijk dat Tokio's militairen droomden van expansie in Azië, een ambitie die de protesten van de burgerregering na verloop van tijd smoorde. Maar de Japanse houding ten opzichte van Rusland was buitengewoon dubbel. Het leger lobbyde sterk voor een invasie van de Sovjet-Unie die, als ze er was gekomen, Stalins inspanningen om de nazi's na de Duitse invasie van Rusland in 1941 te bestrijden volkomen teniet zou hebben gedaan. De Japanse marine hamerde er even sterk op dat de toekomst van het imperium in het zuiden lag, met de verovering van de rijstvelden van Indochina en de oliebronnen van Nederlands-Indië. Het overleven van de Sovjet-Unie hing dus af van de ingewikkelde machtsstrijd die zich in 1941 binnen de generale staf van de Japanse keizerlijke krijgsmacht afspeelde. Kon Stalin het zich veroorloven om de troepen uit het Verre Oosten van de Sovjet-Unie weg te halen om Moskou te verdedigen? Het hing af van de vraag of Japans plannen in 1941 om de Sovjet-Unie binnen te vallen zouden worden uitgevoerd of niet. En het was hun meesterspion Sorge die het de Sovjets kon vertellen.

Ook was het zelfs laat in oktober 1941, niet meer dan een paar weken voor de verrassingsaanval van de Japanse marine op Pearl Harbor, nog helemaal niet duidelijk of Japan zijn ramkoers met Amerika zou doorzetten. Integendeel, premier Konoë had al jarenlang naarstige pogingen in het werk gesteld om een overeenkomst met Washington te sluiten teneinde oorlog in de Stille Oceaan te voorkomen. Het lukte zijn gezant, admiraal Nomura, de Japanse ambassadeur in de Verenigde Staten, in de zomer van 1941 op een haar na om een non-agressiepact met president Franklin Roosevelt te sluiten.

Sorges wereld was er een waarin zelfs bondgenootschappen tussen zulke natuurlijke aartsvijanden als Hitler en Stalin, en Stalin en de Japanse militairen werden gesloten – maar ook weer verbroken. Anders dan bij de meeste spionnen van de twintigste eeuw, was zijn spionagewerk niet slechts een kwestie van verraden agenten en mislukte geheime operaties, maar had het angstwekkend directe gevolgen voor het lot van staten en het verloop van de hele oorlog.

Een van de uitzonderlijke aspecten van Sorges geschiedenis is dat die buitengewoon goed is gedocumenteerd, wat voor de meeste andere verhalen uit

de schemerige wereld van de spionage niet geldt. Nadat ze in oktober 1941 door de Japanse autoriteiten waren gearresteerd, zongen alle leden van Sorges spionnenring als kanaries, met de eervolle uitzondering van Kawai, een van zijn minder belangrijke agenten. Ze bekenden allemaal uit een oerverlangen om te overleven, maar hadden daarnaast allemaal andere drijfveren voor hun medewerking. Sorge zelf was jarenlang onbegrepen gebleven en miskend door zijn superieuren in Moskou; hij schreef in de gevangenis een lange bekentenis die bol stond van zijn eigen spionnentrots, zijn professionalisme en integriteit. Wij weten dat hij ook werd gewantrouwd door zijn superieuren in Moskou, die dachten dat hij een dubbelagent zou kunnen zijn. Sorge zelf wist dat niet en hij bleef tot het laatst toe hopen dat de Sovjet-Unie hem zou redden. Daarom zei hij niets over zijn twijfels over het communisme, zijn vluchtplannen, zijn geheime bankrekening in Sjanghai, waar wij nu via andere bronnen weet van hebben.

De man die jarenlang de radioberichten voor de spionnenring verzorgde, Max Clausen, had de omgekeerde boodschap voor de Japanners. Hij gaf openlijk toe dat hij zijn geloof in het communisme had verloren en ging er zelfs prat op dat hij de spionage-inspanningen van zijn baas systematisch saboteerde door de berichten die Sorge hem gaf om door te zenden regelmatig te verscheuren of aanzienlijk in te korten. Clausen hoopte duidelijk op genade van de autoriteiten, die hij ook kreeg. Sorges beste agent, Hotsumi Ozaki, een idealistische jonge journalist die later een positie als vertrouwde adviseur van het Japanse kabinet verwierf, wilde vooral bewijzen dat zijn schijnbare verraad in werkelijkheid patriottisme was. Ozaki vertelde zijn ondervragers dat hij voor de internationale vrede had geijverd en de beste belangen van het land op het oog had met zijn streven om een oorlog tussen Japan en Rusland te voorkomen.

Wat hun redenen ook waren, de gevangenen gaven hun Japanse ondervragers een reusachtige schat aan gedetailleerde informatie over hun leven en spionagecarrière, met terugwerkende kracht tot in de vroege jaren twintig. Wat meer is, de Japanse geheime politie had vrijwel vanaf het eerste moment de geheime rapporten die Clausen als gecodeerde radioboodschappen van Tokio naar Moskou begon te verzenden onderschept en getranscribeerd. Ondanks grote inspanningen was het de Japanners echter nooit gelukt om de verzender te lokaliseren of de boodschappen te ontcijferen. Maar toen Clausen de boekcode verried die hij had gebruikt om zijn telegrammen te versleutelen, kon de Japanse militaire inlichtingendienst vrijwel elk woord van Sorges geheime correspondentie met zijn meerderen in Moskou lezen. De bekentenis-

sen en de transcripten, die twee dikke delen getuigenissen vullen, werden na de oorlog in hun geheel gepubliceerd. Het bewijsmateriaal werd later uitvoerig geciteerd door de anticommunisten uit het McCarthy-tijdperk in de Verenigde Staten, als weerzinwekkende blauwdruk van hoe de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie tot in de hoogste kringen van regeringen konden doordringen.

Twee dingen ontbreken in de schat aan bekentenissen en decoderingen die de Japanse politie verzamelde, en ook in de ongeveer honderd boeken die over Sorge zijn geschreven – voornamelijk door Japanse historici – sinds zijn terechtstelling in de Sugamogevangenis in Tokio, in november 1944. De belangrijkste omissie is de Sovjetkant van het verhaal. Geen westerse historicus heeft toegang gehad tot de documenten over Sorge in de archieven van de Communistische Internationale in Moskou of van de militaire inlichtingendienst van de Sovjet-Unie in Podolsk, en niemand heeft geciteerd uit het belangrijke recente werk van Russische historici, gebaseerd op onderdelen van het militaire archief die sinds 2000 gesloten blijven voor buitenlandse onderzoekers. Hier wordt voor het eerst de geschiedenis van Sorges turbulente carrière als agent van de Communistische Internationale beschreven; hoe hij kennelijk in ongenade viel toen die organisatie onder Stalin meedogenloos op de meest slaafse volgelingen na werd gezuiverd van alle niet-Russische elementen; hoe hij gerekruteerd werd door de militaire inlichtingendienst van de Sovjets en hoe de daaropvolgende cycli van wantrouwen en paranoia ertoe leidden dat Sorges gouden inlichtingen werden afgedaan als desinformatie van de vijand. Ook het insiderverhaal over Sorges wanhopige pogingen om Stalin in juli 1941 te waarschuwen voor de komende Duitse invasie is niet eerder zo verteld. De waarschuwing werd systematisch achtergehouden door de hoogste echelons van het Rode Leger, doodsbang als ze waren om tegen Stalins idee-fixe in te gaan dat Hitler hem nooit zou aanvallen.

Het andere element dat aan de Japanse versie van de gebeurtenissen ontbreekt is een indruk van Sorges innerlijke leven, van zijn twijfels en angsten. Zoals John le Carré opmerkte, zijn spionnen enorm onbetrouwbare vertellers omdat ze zichzelf zo vaak hebben uitgevonden en heruitgevonden. Het grootste deel van zijn volwassen leven bracht Sorge door in een wereld waarin het risico van arrestatie en verraad hem als een schaduw volgde. Gedurende zijn tijd in Japan had hij niemand behalve zijn onmiddellijke ondergeschikten met wie hij zijn geheimen kon delen. Zelfs zijn beste Japanse agenten, Ozaki en Miyagi, werden nooit persoonlijke vrienden.

Zoals zoveel spionnen was Sorge een onvermoeibare rokkenjager. De ta-

lenten van spion en serieverleider zijn sterk met elkaar verweven. Amerikaanse inlichtingendiensten schatten dat hij tijdens zijn verblijf in Tokio met minstens dertig vrouwen affaires had. Maar zelfs zijn minnaressen waren in meer of mindere mate pionnen die hij inzette in zijn spionnenspel. Hij bezorgde ze opwinding en angst met wilde nachtelijke motortochten. Tegenover een paar van hen onthulde hij zijn megalomane kant door zwaaiend met een samoeraizwaard door zijn huis te dansen en dronken te raaskallen over hoe hij Hitler zou neersabelen en een god zou worden. Zelfs in zijn meest intieme momenten speelde Sorge de rol van iemand die groter was dan hijzelf. Regelmatig klaagde hij tegenover zijn minnaressen over zijn eenzaamheid, maar hij liet geen van hen delen in de last van de geheimen die hij met zich meedroeg. Toch geven de getuigenissen van de vrouwen in Sorges leven ons een waardevolle indruk van de man die hij wilde zijn. De Sovjetarchieven geven nog veel meer inzicht in zijn privéwereld dankzij de brieven die hij aan zijn Russische vrouw schreef en de memoires en brieven van zijn Moskouse vrienden en collega's.

Sorge is een ongewone uitdaging voor een biograaf. Hij vertoefde het grootste deel van zijn leven in een schemerwereld waarin zijn leven afhing van heimelijkheid. Maar hij was ook extravert en in veel opzichten een exhibitionist. Toen het spel eenmaal uit was, in de eenzaamheid van de Japanse gevangenis, hield Sorge zichzelf bezig met de constructie van een geïdealiseerde versie van zichzelf voor zijn ondervragers, en misschien voor het nageslacht. Zijn uitvoerige correspondentie met Moskou, de brieven aan zijn vrouw Katja, zijn journalistieke en wetenschappelijke werk en zijn bekentenissen, vormen tezamen een uitgebreide geschreven nalatenschap. Maar zoals zoveel groeps mensen hield hij zijn innerlijke wezen strikt geheim. Hij was een man met drie gezichten. Het ene was dat van de sociale leeuw Sorge en zijn buitensporig indiscrete leven van feesten en partijen, bewonderd en aanbeden door vrienden en vrouwen. Zijn tweede, geheime gezicht was naar zijn meerderen in Moskou gericht, en het derde, dat van de privépersoon met hooggestemde principes en lage lusten in een wereld vol leugens, hield hij vrijwel geheel voor zichzelf.

Sorge voelde goed situaties aan, wat hem sterk van pas kwam in zijn grillige en veranderlijke leven. Het gemak waarmee hij zich van het ene naar het andere milieu kon begeven, van de ene plaats, vrouw, vriend, naar de andere, was verbluffend. Zowel mannen als vrouwen vonden zijn zelfdestructieve charisma onweerstaanbaar. Hij kon barbaars primitief, humeurig, grillig, en vaak kinderlijk zelfzuchtig zijn. Zijn verhaal doet denken aan een man die

voortdurend een reeks woeste karikaturen van zichzelf op de wereld uitprobeert en telkens iets andere varianten van zijn sociale imago aanneemt. Zoals zoveel eenzame mensen had hij een brandend verlangen om liefgehad te worden, en om befaamd te zijn, maar geliefd van afstand. Dat was zijn paradox: hoe befaamder en succesvoller hij werd, des te onmogelijker werd het voor hem om omwille van zichzelf liefgehad te worden.

Hij was een man met tal van vrienden, maar hij kon vrijwel niemand van hen in vertrouwen nemen. De meeste avonden bracht hij door met drinkgelagen op feesten, in bars en restaurants, maar hij beloog en gebruikte vrijwel iedereen uit zijn brede kennissenkring. Zijn grootste vaardigheid in het leven was een haast magisch vermogen om mensen op hun gemak te stellen. Ook zijn charme hield hem in leven. Toen de wrede Gestapokolonel Josef Meisinger, bijgenaamd de Slachter van Warschau, naar Tokio werd gestuurd om onderzoek naar hem te doen, nam Sorge hem mee naar de vleespotten van Ginza om de bloemetjes buiten te zetten en maakte hij al snel een drinkmaatje van zijn dodelijkste vijand.

De spion was ook dapper. Of hij nu snel foto's van geheime documenten maakte wanneer hij een paar minuten alleen werd achtergelaten in de werk-kamer van de Duitse ambassadeur, of vreselijk gewond in het ziekenhuis lag na een dronken motorongeluk, maar ervoor vocht om bij bewustzijn te blijven totdat er een vriend zou komen die belastende documenten uit zijn jaszak kon halen, Sorge bleef bijna onnatuurlijk koel en rustig. Hij zag zichzelf altijd als een soldaat, vanaf zijn tienerjaren in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog, in dienst van de Duitse keizer, tot aan zijn laatste momenten voor hij opgehangen werd, toen hij in de houding sprong en salueerde voor het Rode Leger en de Communistische Partij van de Sovjet-Unie. Ondanks al zijn dronken uitspattingen leidde hij een zeer actief leven: hij stond vroeg op en schreef uren per dag, las en spioneerde. Hij was een officier en een professional, zelfs als hij dronken was, zelfs in wanhoop. En in sommige opzichten was hij ook een gentleman. In de gevangenis weigerde hij over de vrouwen in zijn leven te praten en noemde hij de Japanse vrouw met wie hij een langdurige relatie had nooit tegenover zijn ondervragers. De openbaar aanklager die hem ondervroeg beschreef hem als 'de grootste man die ik ooit heb ontmoet'.

Sorge was op zijn manier ook een intellectueel. Hij beschikte op zijn minst over een robuuste en degelijke intelligentie. In zijn gevangenismemoires schreef hij dat hij in vreedzame tijden een wetenschapper zou zijn geweest. Hij leidde zijn leven als de hoofdrolspeler in een onemanshow wiens werke-

lijke publiek onbekend was voor de fysieke toeschouwers: zijn bijna altijd op grote afstand verkerende spionnenmeesters van het Vierde Directoraat van de generale staf van het Rode Leger. Het was zijn tragiek dat ze in de meest cruciale periode van zijn carrière aan zijn loyaliteit twijfelden en dachten dat hij een verrader was, hoewel hij tot zijn eigen geluk nooit zelf heeft geweten dat de briljante inlichtingen die hij doorgaf vaak minachtend opzij werden geschoven.

Voordat we aan de geschiedenis van Sorges buitengewone leven beginnen, komt het laatste woord John le Carré toe, die een briljante recensie schreef over het eerste boek dat in Groot-Brittannië over de zaak van Sorge verscheen, in 1966.¹ Le Carré, die zelf een tijd tussen de bewoners van deze schemerwereld had doorgebracht, begreep Sorge beter dan de meesten. 'Hij was een komediant in de zin van Graham Greene, een kunstenaar in de zin van Thomas Mann,' schreef Le Carré:

Net als Spinell in [de novelle] *Tristan* van Thomas Mann werkte hij altijd aan een onvoltooid boek. Het lag op het moment van zijn arrestatie naast zijn bed, samen met een opengeslagen bundel elfde-eeuwse Japanse verzen. Hij speelde de bohemien, hield een uil als huisdier in een kooi in zijn kamer en dronk en hoereerde zijn weg naar de triomf. Hij was een entertainer; mensen (zelfs zijn slachtoffers) hielden van hem; soldaten liepen meteen met hem weg. Hij was een mannen-man en zoals de meeste zelfbenoemde romantici kon hij vrouwen buiten de slaapkamer niet gebruiken. Hij was een exhibitionist, vermoed ik, en het publiek was altijd van zijn eigen geslacht. Hij had moed, grote moed, en het besef van een missie van de romanticus: toen zijn collega's werden gearresteerd lag hij in bed sake te drinken, wachtend op het einde. Hij had zang willen studeren; hij is niet de eerste spion die uit de gelederen van mislukte artiesten werd gerekruteerd. Een Franse journalist beschrijft hem als iemand met een 'vreemde combinatie van charme en wreedheid'. Soms vertoonde hij onmiskenbaar de symptomen van een alcoholicus. Dat zijn de dingen die hij voor zijn spionnenarbeid meebracht. Wat gaf dat spioneren hem terug? Een podium, denk ik; een schip waarmee hij over zijn eigen romantische zeeën kon varen; een band om een bundeltje middelmatige talenten samen te binden; de grootspraak van een dwaas om de maatschappij te verslaan; en de marxistische zweep om zichzelf mee te kastijden. Deze sensuele priester had zijn ware metier gevonden. Hij werd prachtig in zijn eigen tijd geboren. Alleen zijn goden waren in onbruik geraakt.²

1

'UIT DE SCHOOLBANKEN NAAR DE SLACHTBANK'

'Ze stopten je vol met hooggestemde ambities en lieten je dan met een elitair gevoel los in de wereld – maar met een bevroren hart. Als je dat bevroren kind bent geworden, maar je bent naar buiten toe een goed functionerende, charmante kerel, dan ligt er in je binnenste een groot gebied braak, in afwachting om gecultiveerd te worden.'

– John le Carré'

Richard Sorge werd in 1895 in Bakoe geboren, de meest welvarende, meest corrupte en meest gewelddadige stad van het Russische Rijk. Eeuwenlang bubbelden gas en olie van nature uit de grond op in de moerasgebieden langs de Kaspische Zee, waarna ze spontaan in brand vlogen en angst en eerbied uitlokten. Het waren de Zweedse broers Ludwig en Robert Nobel die het scherp en bijtend stinkende gat in een explosief groeiende oliestad veranderden toen hun machines in 1879 de eerste spuiters van Bakoe aanboorden. De plotselinge fontein van rijkdom trok arbeiders, architecten en kooplieden uit heel Rusland aan, alsmede het gebruikelijke contingent prostituees, revolutionairen en gelukzoekers. Bakoe werd al snel, in de woorden van een van zijn beroemdste inwoners, Jozef Stalin, een stad van 'losbandigheid, despotisme en extravagantie' voor de rijken.² Voor de werkende klasse die in de beruchte ongezonde loodsen van de oliemaatschappijen zwoegden, was het een schemerzone van 'rook en doem'.³ Bakoes eigen gouverneur noemde het 'de gevaarlijkste plaats in Rusland'. Voor de jonge opstandige schrijver Maksim Gorki maakten de oliebronnen van Bakoe de indruk een schildering van de hel te zijn.⁴

Het was misschien een hel, maar het infernale Bakoe was ook een regio waar

het geld uit de grond naar buiten spoot. In de olie-industrie werkzame buitenlanders trokken massaal naar de rokerige Kaspische stad, aangetrokken door de hoge lonen en de lucratieve kansen in de snel opkomende oliemaatschappijen.⁵ Een van hen was Wilhelm Richard Sorge, een booringenieur uit het Saksische stadje Wettin am Saale. Hij kwam in 1882 op eenendertigjarige leeftijd in Bakoe aan, nadat hij een aantal jaren in de olievelden van Pennsylvania had gewerkt. Sorge kwam in dienst van de Caucasian Oil Company, een dochteronderneming van Nobel.⁶ Een andere gelukzoeker was de koopman Semjon Kobolev, die vanuit Kiev overkwam om zijn voordeel te doen met Bakoes ontluikende mogelijkheden op zakengebied. Zijn dochter Nina werd in de stad geboren.⁷ In 1885, toen ze achttien jaar was, ontmoette ze Wilhelm Sorge en trouwde met hem.⁸ Hun vereniging van olie en commercie kwam in een buitengewoon kapitalistisch inferno tot stand.

De achterbuurten van Bakoe, waar de arbeiders van de bedrijven van Nobel en Rothschild woonden, waren 'bezaaid met rottend afval, opengereten honden, rottend vlees en faeces'.⁹ De stad stikte letterlijk in zijn eigen riooluitstroom. 'De olie drong overal in door,' herinnerde Anna Alliloejeva zich, die er een decennium later met haar revolutionaire schoonzoon Jozef Stalin woonde. 'Bomen konden niet groeien in de giftige atmosfeer.'¹⁰ Maar de Sorges wisten net als alle welgestelde expats van latere generaties ver uit de buurt van de vuiligheid, het geweld en het ontluikende revolutionaire vuur van de stad te blijven. Ze huurden een fraaie bakstenen villa met twee verdiepingen in de rijke voorstad Sabunçi, ten noordwesten van de stad. Het centrum van Bakoe was, zoals de schrijver Esad Bey noteerde, misschien 'te vergelijken met het Wilde Westen, wemelend van de bandieten en rovers',¹¹ maar Sabunçi was een oord van de respectabele middenklasse, waar de met grote acacia's omzoomde straten al snel met de eerste elektrische tramlijn van de stad zouden pronken. Het huis van de Sorges staat er nog steeds en is nu een vervallen krot waar tien vluchtelingengezinnen in wonen. Op het terrein eromheen staan haveloze schuurtjes met onttakelde motorfietsen en luidruchtige kippen.

Een groepsfoto uit 1896 toont de Sorges als een ideale Duitse burgerfamilie. Pater familias Wilhelm, met baard en in geklede jas, steunt autoritair op een trapleuning. Zijn vijf nog levende kinderen (vijf andere stierven al heel jong¹²) staan in bijpassende donkere pakjes op de trap naar een tuin, waar voor de gelegenheid kleden op het gazon zijn uitgespreid. De acht maanden oude Richard zit op een houten bloempotstandaard, van achteren door zijn moeder vastgehouden en omgeven door een groepje dienstmeisjes in eenvoudige jurken.

Sorge noemde zijn moeder alleen in de autobiografische bekentenis die hij in 1942 in een Japanse cel schreef om op haar Russische nationaliteit te wijzen. Het lijkt zeker dat Nina Sorge Duits sprak met haar zonen, in plaats van haar moedertaal Russisch, wat de jonge Richard een dubbele vreemdeling maakte, zowel buitengesloten van het bruisende oriëntaalse leven van het Azeri-sprekende Bakoe als van de Russische koloniale elite in de stad. Toen hij later naar Moskou verhuisde moest hij het Russisch van zijn moeder van nul af aan leren.¹³

Wilhelm Sorge was 'onmiskenbaar een nationalist en imperialist (...) en niet in staat om de indruk die de opbouw van het Duitse Rijk tijdens de oorlog van 1870-'71 op hem als jongeman had gemaakt van zich af te schudden', schreef Sorge in zijn gevangenismemoires. 'Hij was zich zeer bewust van de eigendommen die hij had vergaard en de sociale positie die hij in het buitenland had bereikt.'¹⁴

Maar ondanks Wilhelms grote Pruisische patriottisme, lijkt er een sterke hang naar rebellie in de familie Sorge te hebben gehuisd. Richards oudoom van vaderskant, Friedrich Adolf Sorge, had zich in 1848 bij een gewapende opstand tegen de Saksische autoriteiten aangesloten en was na het mislukken van de revolutie in 1852 naar Amerika geëmigreerd.¹⁵ Hij werd een vurige communist en was secretaris-generaal van de International Workingmen's Association – beter bekend als de Eerste Internationale – toen die in de jaren 1870 naar New York verhuisde. Hij correspondeerde ook uitgebreid met zijn collega-ballingen uit Duitsland in Londen, Karl Marx en Friedrich Engels.¹⁶

Voor de in Bakoe opgroeiende kinderen van de Sorges was 'thuis' een Duitsland dat ze nooit hadden gezien. Misschien was het Richards geïsoleerde vroege kindertijd als expat die hielp een levenslang gevoel van anders-zijn in hem te wekken. Wilhelm Sorge verhuisde met het gezin terug naar Berlijn toen Richard vier jaar oud was. Er bleef een band met Rusland bestaan, want Sorge senior werkte bij een Duitse bank die betrokken was bij de import van Kaspische nafta uit Bakoe. Richard voelde zich echter duidelijk nooit helemaal thuis in zijn nieuwe vaderland. 'Wat mijn leven anders maakte dan dat van de meesten was een sterk bewustzijn van het feit dat ik in de zuidelijke Kaukasus was geboren,' schreef hij in de gevangenis. 'Ons thuis verschilde in veel opzichten ook enorm van het gemiddelde burgerlijke gezin in Berlijn.' Het half-buitenlandse van de familie Sorge en de 'eigenaardigheden' van hun verleden als expats maakten dat 'al mijn broers en zussen net iets anders waren dan het gemiddelde schoolkind'.¹⁷

De Sorges vestigden zich in de welvarende Berlijnse voorstad Lichterfel-

de, 'te midden van de relatieve rust die de rijke burgerklasse kenmerkt'.¹⁸ Naar eigen zeggen was Richard een moeilijke maar briljante leerling die 'de regels op school verachtte, obstinaat en eigenzinnig was en slechts zelden [zijn] mond opendeed'.¹⁹ Hij vertelde zijn Japanse ondervragers dat hij 'ver boven de rest van de klas [had] uitgestoken (...) met geschiedenis, literatuur, filosofie, politieke wetenschappen'. Ook schepte hij op over zijn atletische vermogens. Hij droomde ervan, zo vertelde hij, om een olympisch hoogspringer te worden. Toen hij vijftien jaar was, had de jonge Sorge een levendige interesse ontwikkeld voor Goethe, Schiller, Dante, Kant 'en andere moeilijke schrijvers'. In zijn latere leven zou hij zichzelf vaak als een 'zigeurnegeleerde' of een 'roofridder' typeren, beide karakters uit de Duitse romantische poëzie. Schillers toneelstuk *Die Räuber*, het verhaal van een Robin Hood-achtige held die de rijken besteeft en de armen beschermt, was zijn bijzondere favoriet.²⁰

Bij zijn dood in 1911 liet Wilhelm Sorge al zijn kinderen een comfortabel privé-inkomen na. 'Economische zorgen waren er niet' in het huis van de Sorges.²¹ De jonge Richard werd serieuzer en ontwikkelde een bijzondere interesse voor geschiedenis en politiek. 'Ik kende de problemen waarmee Duitsland worstelde beter dan de gemiddelde volwassene,' legde hij aan de Japanners uit. 'Op school stond ik bekend als "de premier".' Het zegt iets over zijn zelfbeeld dat Sorge zelfs op middelbare leeftijd kennelijk geen mogelijke ironie in zijn bijnaam op school onderkende. Zijn leraren vonden hem getalenteerd maar lui, en een opschepper.²² Hij werd lid van de Wandervögel (de Trekvogels), de patriottische, dweperige jeugdbeweging die kampeer- en trekvakanties voor rechtschapen jonge mannen en vrouwen uit het Duitse Rijk organiseerde – hoewel Sorge de organisatie later zou beschrijven als 'een buitensportvereniging voor arbeiders'. Tijdens een van de kampeertochten van de Wandervögel in Zweden kwam in augustus 1914 het bericht dat Duitsland in oorlog was.

Beziel van een heilige hartstocht om hun vaderland te hulp te schieten haastten de jongens zich om met de laatste stoomboot naar huis terug te keren. Zonder er met zijn moeder over te praten, de school in te lichten of zijn eindexamen af te leggen, meldde Sorge zich bij een Berlijns rekruteringsbureau en tekende als gewoon soldaat voor het Duitse Keizerlijke Leger. 'Ik werd tot dit besluit gebracht door een sterke behoefte aan nieuwe ervaringen, een verlangen om mezelf te bevrijden van het schoolse leren en wat ik als het hele betekenisloze en doelloze leefpatroon van een achttienjarige beschouwde,' schreef hij, er misschien meer naar waarheid aan toevoegend dat hij werd meegeslept door de 'algemene golf van opwinding die de oorlog opriep'.²³